

לציית לחוק, או להפר עם קריצה? בעקבות ספרה של טליה דיסקין, לשון החוק ושפת

הילדים*

מאת

ענת רוזנברג**

1	פתיחה
2	תורת המשפט: שלטון החוק והרומנטיקה של אי ציות
4	מתודולוגיה: סתירות בין צורה לתוכן במשפט, ספרות ותקשורת
5	משפט וספרות
6	משפט ותקשורת
8	סיכום

פתיחה

לשון החוק ושפת הילדים מציע מבט חדש על ההיסטוריה של המשפט בעשור הראשון לקיומה של ישראל. טליה דיסקין כותבת היסטוריה עשירה ומרתקת המנתחת תחום שלא נדון במחקר המשפטי: עיתונות הילדים של שנות ה-50, במטרה להאיר סוגיות יסוד של הקמת מדינה, ארגון חברתי, ותהליכים היסטוריים של הטמעת תודעה משפטית של חיים במסגרת שלטון החוק, תוך ניתוח תפקיד הילדות בהיסטוריה זו. בפרקיו השונים חושף הספר התלבטות בין עמדות חלופיות: מושגים של ציות וכבוד לחוק מחד, וקריצת עין, הצדקה או הבנה כלפי מפרי חוק מאידך. דיסקין מנתחת את המתחים האלו במגוון הקשרים: משטר הצנע (פרק 2), חוק חינוך חובה (פרק 3), וניהול הגבולות של מדינת ישראל (פרק 4). היא מסבירה אותם כתופעה מְעַבְרִית. שנות ה-50 היו תקופת מעבר מעמדה תרבותית של התנגדות לחוק – החוק הלא מוסרי כלפי יהודים בגולה, ולאחר מכן אי-החוקיות שהיתה כרוכה בהתנגדות למנדט ובהקמת המדינה. עם הקמת המדינה, נדרשה לפתע תודעה משפטית שונה של הזדהות עם שלטון החוק. מאותה עת, החוק, המשפט והמדינה אמורים היו להתבסס על תחושת שייכות ולהתלכד עם תפיסות של צדק. הרגע המעברי היה מאתגר. המשיכו להתקיים בתוכו תפיסות שהצדיקו או קיבלו אי-ציות, כפי שנטען בלשון החוק ושפת הילדים, כך שנוצרה מורכבות או כפילות ערכית, העדר הכרעה ברורה. בעזרת ניתוח מקורות שטרם נדונו במחקר המשפטי, דיסקין מתערכת בדיון הכללי על שלטון החוק והטמעתו

* רשימה זו מתפרסמת כחלק מאוסף פרסומים בעקבות ערב עיון לכבוד צאתו של ספרה החדש של ד"ר טליה דיסקין: "לשון החוק ושפת הילדים" שהתקיים באוני' תל אביב (27.12.2022).

** בית ספר הארי רדזינר למשפטים, אוניברסיטת רייכמן. אני מודה לליאור ברשק על שיחות מקדימות שסייעו לי במחשבה על סוגיית הציות לחוק, ולמערכת עיוני משפט על הערות מצוינות.

בחיי היומיום, ובפרט במחלוקת ההיסטוריוגרפית על עומק תרבות האי-לגליזם (אהוד שפרינצק ואחרים) בתקופת קום המדינה ועל מידת המחויבות לשלטון החוק. הנושא רלוונטי, אפילו קריטי, בעת הנוכחית של משבר עמוק בשלטון החוק בישראל. הדברים הבאים מבקשים להעמיק בסוגיה של תודעת שלטון חוק שדיסקין מציבה לפתחנו, באמצעות עיון בשני רבדים שנמצאים בעומק המחקר, ולכן אולי פחות מובנים מאליהם לקוראות, אך ראויים לתשומת לב. האחד הוא תורת-משפט. אבקש להראות כיצד עבודתה של דיסקין מלמדת על תלותו של שלטון החוק באפשרות של אי ציות. תלות זו חושפת הסבר נוסף לזה ההיסטורי ביחס לכפילות הערכית של ציות והפרה של החוק. הרובד האחר מתודולוגי, ומתמקד במפגשים בין משפט וספרות ובין משפט ותקשורת שמאפיינים את המתודולוגיה של דיסקין. כאן אבקש להצביע על מתחים ואפילו סתירות בין צורה ותוכן בעיתונות הילדים שמחקרה של דיסקין חושף. גם אלו עשויים להסביר את הכפילות הערכית.

שני הרבדים, זה התורת-משפט וזה המתודולוגי, מצביעים על תרומות מחקריות, יצירת תשתית של מקורות, ואפשרויות לפיתוח רעיוני מעבר לדימויים המרכזיים כלשון החוק ושפת הילדים, ולפיכך על רוחב היריעה שהוא פורס עבור מחקר עתידי במשפט, היסטוריה, ספרות ותקשורת, ועבור הדין הציבורי העכשווי.

תורת המשפט: שלטון החוק והרומנטיקה של אי ציות

בתחילת שנת הלימודים, בית הספר של הבן שלי, תלמיד כיתה י"ב, נקלע למשבר. במהלך הלילה שלפני פתיחת שנת הלימודים, תלמידי כיתה יב' יצאו למסיבה והגיעו ליום הראשון של הלימודים הישר מהאירוע. במקרה הטוב הם היו מטושטשים מעייפות, במקרה היותר טיפוסי הם גם היו מטושטשים מאלכוהול. ברחבי התיכון הם תלו כרזות שהודיעו שהם השלטון החדש, וזרקו בלונים מים על שכבת י"א, שלא נשארה חייבת וזרקה עליהם בלונים בחזרה. כמה מורים נקלעו לקו האש והמים ונרטבו בעצמם. בית הספר הגיב בזעם, ביטל את יום הלימודים ופתח בהליכי משמעת נגד שלושה תלמידים במטרה לסלק אותם מבית הספר לצמיתות.

לענייננו, התפתח ויכוח סוער בקהילה, בו השתתפו גם ההורים וגם בני הנוער. קבוצה אחת ראתה באירוע הפרת חוק חמורה, אלימות וחוסר גבולות של בני נוער שלא מקבלים סמכות ולא מכבדים נורמות, בפרט לאחר שבית הספר, המנוסה באירועים כאלו, הזהיר אותם מראש. קבוצה אחרת התפעלה ממשובת הנעורים וכיסתה את המעשים ברובד של רומנטיקה. מנוקדת מבטה, לא צריך לעשות עניין מבלוני מים. מדובר בבני נוער, הם לא דקרו אף אחד כפי שאחד הדוברים טען, הם עולים לכיתה י"ב ועומדים לפני גיוס. הם פורקים קצת עול, שובבים, הרי כולנו היינו פעם צעירים.

מדובר בשנת 2022 ובאירוע טריוויאלי, אבל הוא מהדהד את המתחים בין ציות לחוק לבין הפרתו שטליה דיסקין מאתרת בעיתוני הילדים של שנות ה-50. מסתבר שדור ה-Z והוריו לא המציא דבר, הגרסאות זמינות מאז קום המדינה. אני מתעכבת עליו בכל זאת משום שבלוני המים של תיכון מקומי מזמינים אותנו לשאול שאלה לא

טריוויאלית על ההמשכיות של התפיסה המעברית, ואף להכיר בכך שהיא לא רק מעברית.

להערכתי, ההיסטוריה שמתארת דיסקין בספרה מהווה תרומה מחקרית שחורגת מעבר לחשיפת תקופה של שינוי או ארגון היסטורי. אמנם, כל דוגמא ספציפית, כמו משטר הצנע או הסדרת הגבולות, היא רגע מעברי במובן ההיסטורי, אבל לשון החוק ושפת הילדים הוא היסטוריה שחושפת גם תופעה תורת משפטית של דו-קיום מבני של ציות והפרה כריאלטיקה הכרחית, לכן ניתן למצאה גם היום.

ההיסטוריה של משפט בחיי היומיום אצל דיסקין מלמדת שאפשרות פריעת החוק היא חיונית לשלטון החוק. לרגעים של אי-הציות נלווה חזן, שמקבל ביטוי אסתטי בעיתוני הילדים, באיורים, בשירים ובדמיון. מדוע אפשרות פריעת החוק היא חיונית? משום שקשה לגייס להט לשלטון חוק דמוקרטי, יש בו משהו מתון בהגדרה, במהות. הפרשות בהן דיסקין עוסקת מבהירות את הקושי. הלא כמה להט אפשר לגייס לכפיפות למשטר הצנע? הוא אמנם מכביד אבל הוא לא מרגש ולא מלהיב כמו, למשל, פעולה מחתרית. כמה להט אפשר לגייס כדי להישאר בתוך גבולות – הגבולות הממשיים של מדינת ישראל, או אלו המושגיים של החוק? בפשטות, זה לא מושך, לא צבוע בצבעים של תשוקה, לא גבורה, לא סכנה.

כאן מתגלה תפקידו של אי-הציות. משטרים דמוקרטיים מקבלים מידה מסוימת של אי-ציות, הלא משטר שלא סובל אי-ציות כלל הוא סמכותני. לרוב אנו חושבות על העובדה הפשוטה הזו כעל ביטוי למעמדן של חירויות הפרט, או אפילו כסתם פרגמטיזם. אולם, ככל שקראתי את ההיסטוריה של לשון החוק ושפת הילדים, כך השתכנעתי שמדובר בצורך הרבה יותר יסודי של המשפט. אפשרות ההפרה היא הרגע הרומנטי של המשפט, שצובע גם את הקיום בתוך גבולותיו וכלליו בצבעים רומנטיים יותר. אי-ציות שמתרחש מעת לעת מותיר את האפשרות הזו תמיד על כנה וכך הופך את הקיום במשפט לבחירה במובן פעיל, בחירה מתוך מאמץ ותוך וויתור על חלופות מפתות.

פעולות של אי-ציות, אבל יותר מכך, דיבור מתמיד על גבולות הציות שנוגע בשאלות כמו הצדקות אפשרויות לאי ציות, היכולת להבין אותו ולהכיר במורכבותו, ואפילו ביקורת על אי-ציות, כל אלה משמרים אותו כאפשרות רעיונית. כל עוד אפשרות ההפרה של החוק נשמרת, שמירתה הופכת את הציות עצמו מבנאלי למושך. במילים אחרות, הפוטנציאל של אי-ציות וההכרות עמו הם שהופכים את שלטון החוק משגרה לאידיאל, ולצורה של מימוש עצמי.

אנו נוטות לעסוק באי-ציות ברגעים בהם המשטר נתפס כלא לגיטימי. בעודי מכינה תגובה זו לפרסום, ביולי 2023, ישראל נמצאת בליבה של התקפה אלימה על שלטון החוק, הפיכה משטרית אנטי-דמוקרטית שממשלה מסוכנת מנסה לבצע באמצעים משפטיים. שאלת הציות לחוק נהפכה ליומיומית, והיא הולכת ומחריפה; אי ציות אזרחי ככל הנראה יאלץ להתרחב כדי להגן על הדמוקרטיה המעורערת של ישראל מפני פעולות לא לגיטימיות. דווקא מתוך הקיצוניות ההיסטורית של הרגע הנוכחי, אפשר לראות מדוע יש משהו מעניין ומאתגר יותר בעיין בחשיבותו של אי-הציות במסגרת שלטונית-משפטית שכן נתפסת כלגיטימית. זו ההיסטוריה שדיסקין פורסת בפנינו.

ספרה משרטט את התקופה הראשונה של משטר משפטי שהוא באופן מובהק לגיטימי עבור חלק גדול מנמעניו, אשר מצדם מהרהרים בשאלת הציות. ושוב, חשובה עצם נוכחותה של דילמה ביחס להפרת חוק בשיח הציבורי, החינוכי והאידיאולוגי, במסגרת משטר שנחשב לגיטימי. פחות חשוב איך מכריעים בה, כל עוד לא הגענו לקצוות.

דילמות ביחס להתנהגויות הכרוכות בהפרת חוק מהסוג שדיסקין בוחנות בספרה, כך קניה בשוק השחור, חציית גבולות המדינה, ואי שליחת ילדים לבית הספר, מוספות מיתולוגיה למשפט משום שקיומן מלמד שציות לחוק כרוך בבחירה. בדומה לרעיונות רומנטיים אחרים, כמו למשל זוגיות המבוססת על אהבה, אנחנו צריכות לבחור כל בוקר מחדש להשתתף. המיתולוגיה של הבחירה, שמתחזקת על ידי אפשרות אי-הציות והדיון בה, ממסגרת שייכות למדינה ולמשפט כפעולה רצונית ואקטיבית, והופכת את החיים במסגרת שלטון החוק לבעלי משמעות. ברגעים שבריריים, כמו שנות ה-50, אפשר לצפות למאמץ משמעותי של חינוך לשלטון החוק כפי שדיסקין אכן מוצאת. עם זאת, ההצלחה לא תלויה בנכונות לציית באופן מוחלט אלא בעצם ההשתתפות בשיח על ציות, שמייצר את הרומנטיקה הנדרשת.

נחזור למקרה המקומי של בלוני המים. לא היתה פה דרמה פוליטית, אבל התברר שהדיאלקטיקה דומה לזו שדיסקין מאתרת בשנות ה-50. הדיון בהפרת החוק הבית ספרי הניע פעולה בקהילה של הורים ומורים שהייתה רדומה מדי ובלתי מחויבת לחיים הבית-ספריים על משמעות העומק שלהם. מאחר שכולנו היינו רדומים, לא חוינו חשיבות בשיתוף פעולה עם בית הספר וכך המוסד עצמו הפך למקום שברירי שמתקשה לייצר הזדהות. הדיון בשאלת אי-הציות שהתפרץ בעקבות האירוע, העיר מחדש תודעה משותפת של ערכן של נורמות בית ספריות. הרומנטיקה של שיתוף פעולה עם המסגרת הנורמטיבית חזרה לחיי הקהילה, לפחות לרגע.

אם כך, ההיסטוריה של *לשון החוק ושפת הילדים* רלוונטית מעבר להיבט המעברי שאפיין את שנות ה-50. היא כוללת רובד תורת משפטי שמתוסף להיסטורי. חשוב להמשיך לנתח אותו שכן ניתן ללמוד ממנו על מקרים נוספים, בזמנים ובמקומות אחרים.

מתודולוגיה: סתירות בין צורה לתוכן במשפט, ספרות ותקשורת

לפני מספר שנים ערכתי סקירה היסטורית של המחקר במשפט וספרות בישראל.¹ התברר לי שכמעט אין מחקרים היסטוריים שבוחנים התפתחות משפטית והתפתחות ספרותית במקביל, ואף הלנתי על כך. בזמנו היה בידי רק תקציר המחקר של דיסקין בשלב הדוקטורט, אולם כעת עם פרסום *לשון החוק ושפת הילדים* מתברר שהמחקר אכן מציע לנו מודל אפשרי וחשוב לחיבור היסטורי של משפט וסוגה ספרותית שהיה חסר במחקר.

¹ ענת רוזנברג "איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל)", *ספר נילי כהן* (עורכים שי לביא ועופר גרוסקופף, 2017), נערך לפרסום מחדש, *עלי משפט* 14 (2018).

בנוסף ובמקביל, הספר גם מקדם את הדיון במשפט ותקשורת (מדיה). אחת השאלות המעניינות בהקשר האחרון היא תלותו של המשפט במתווכים שלו. למרבית האזרחיות והאזרחים אין גישה לתכנים משפטיים וגם לא הבנה של המורכבות וההיסטוריה של מוסדות משפטיים או של הכרעות קונקרטיות. הם ניזונים ממתווכים, ובראשם התקשורת. מסיבה זו מחקר של תיווך תקשורתי הוא חשוב, ולפרקים אף חשוב יותר ממחקר שעוסק בתכנים של יצרני משפט מקצועיים. בטרגדיה של ישראל כרגע, בלב המשבר הפוליטי, הנזקים שחולל תיווך תקשורתי של המשפט ברורים ומזעזעים, ובאותה מידה ברורה גם אי היכולת לתקן או לשנות את המגמה ללא תיווך תקשורתי. בסביבה זו ישנה חשיבות מובהקת להיסטוריה שעוסקת בנושאים האלו. השימוש של *לשון החוק ושפת הילדים* בגוף מקורות ראשוניים חדש ויוצא דופן פותח צוהר לסוגיות המתודולוגיות האמורות. הדברים הבאים נענים להזמנה ומתבוננים בקצרה בחיבורים בין משפט וספרות, ומשפט ותקשורת. בשני המקרים אבחן מתחים בין תוכן וצורה בעיתונות הילדים של שנות ה-50 שעשויים להציע הסבר נוסף לכפילות שדיסקין מוצאת בעמדות התקופה לגבי ציות לחוק, ובאופן כללי יותר להצביע על המחקר העתידי שניתן לפתח בעקבות הספר.

משפט וספרות

הדיון במשפט וספרות עוסק תדיר ביחסים בין צורה לתוכן מאחר ששני השדות מושתתים על היבטים פורמליים לצד תוכניים. עיתונות הילדים היתה סוגה ספרותית (למעשה איגוד של מגוון תת-סוגות כפי שנראה מיד) שביקשה לתמוך או להשתתף בפרויקט חינוך משפטי, לכן הקשר בין צורה לתוכן מעניין במיוחד, ואכן ספרה של דיסקין חושף תופעות מרתקות.

במישור הצורה, עיתונות הילדים שרטטה את הילדות כעולם ייחודי ונפרד מעולם המבוגרים, בעל מאפיינים משחיקיים ודמיוניים הכרוכים בהשעיית המציאות. היא התבססה באופן דומיננטי על תת-סוגות שיועדו לילדים ולכן לא נכחו באותו אופן בעיתונות המבוגרים, ביניהן קומיקס, שירה וסיפורים בדיוניים. הפער האסתטי בין עיתונות הילדים לעיתונות המבוגרים היה בעל אפקט חשוב: הוא כונן הפרדה בין ילדות לבגרות וכך השתתף בפרויקט של המצאת הילדות הישראלית שהועמדה בלב המאמץ הציוני כפי שדיסקין מראה. בנוסף לסוגות הבולטות, גם עצם קיומם של עיתוני הילדים בנפרד מעיתוני המבוגרים, כאשר חלקם התחילו כמוסף ואז הופרדו וחלקם מלכתחילה הוקמו בנפרד, השמיע רעיון של ילדות כעולם מובחן, אחר, עם מקום לדמיון ולשפה משלו. כך נכרכה הילדות במשחק, דמיון, והשעיית המציאות (גם השעייתה – הרי מדובר בחוויה זמנית, שתשתנה בבגרות).

באותה עת, במישור התוכן, למרות שקהל היעד של עיתונות הילדים היה אנשים שלרוב לא נשאו באחריות משפטית ולא יכלו להשתתף ביצירת נורמות משפטיות פורמליות, לעיתונים היתה יומרה לחברת אותם לחיים במסגרת שלטון החוק. תכני העיתונים נועדו להשפיע על ילדים ובאמצעותם. היבט אחד היה הפעלת לחץ על הורים כפי שדיסקין מראה. לדוגמה, העיתונים קיוו שילדים ישפיעו על הוריהם לא לקנות בשוק השחור ודחקו בקוראות הצעירות למנוע הפרות חוק בקרב המבוגרים. חשוב

מכך, עורכי ומחברי התכנים בעיתונים הניחו, ודיסקין מניחה אף היא, שהיתה חשיבות להרחבת הציות בקרב ילדים למרות שהם לא היו נשאי זכויות וחובות מלאים. באופן הכללי ביותר, ההנחה היא שהינוך לבגרות ואזרחות משפטית מתחיל כבר בשלב הילדות. הילדים זוהו כלב הפרויקט הלאומי החדש, שהיה בתחילת חייו בדיוק כמוהם. דומה לפיכך שהתקיים מתח מעניין בין הצורה של הסוגה, שהפרידה ילדות מבגרות, לבין התוכן שלה, שחתר לחיבורים. במהלך הקריאה תהיתי אם הסוגה הילדית הקשתה על פרויקט החינוך המשפטי כאשר היא כוננה עולם מובחן של ילדים. האם יתכן שבעוד עיתונות הילדים חינכה לציות וניסתה לחברת ילדים לחיים של ציות וכבוד לחוק, היא גם חתרה תחת המסר שלה עצמה כאשר מיקמה אותו בעולם יותר משחקי פחות ריאליסטי, ופחות מיידי? אם המתח אכן חשוב, הוא עשוי לספק לנו הסבר נוסף לכפילות הערכית לגבי שלטון החוק. בחלק הקודם הצעתי הסבר תורת משפטי המצטרף להסבר ההיסטורי-מעברי. יתכן בנוסף שהפער בין ילדות לבגרות שעיתוני הילדים יצרו העצים את הכפילות, שכן היתה טמונה בו סתירה עקרונית בין המיידיות והריאליזם של דרישות לציית לחוקי המדינה, לבין חיי המשחק והדמיון של ילדים.

משפט ותקשורת

מתח ואף סתירה ממש בין צורה לתוכן נבע מתפקוד העיתונים כמדיום. גם במישור זה ספרה של דיסקין מלמד על היסטוריה מורכבת, שאנסה להסביר בעזרת שת דוגמאות.

בפרק 3 העוסק בחוק חינוך חובה, דיסקין בוחנת את ההתגייסות של עיתונים לעודד למידה בבית הספר מאחר שחלק מהילדים לא הגיעו אליו. אנו פוגשות סיפורים בהם עיתונים מלינים על כך שילדים עובדים במקום ללמוד, אבל מהר מאד מתגלה היבט אירוני: מסתבר שהיו ילדים שעבדו כמחלקי עיתונים. כך למשל, מצטטת דיסקין שיר מאת בנימין טנא שהופיע *במשמר לילדים*.² השיר משרטט את דמותו של ילד אומלל שנאלץ לעבוד במקום ללמוד:

על האח הקטן יספר זה השיר
על אחיך, גופו עצמות רק ועור
שביתו הוא הרחוב, שוק הומה של העיר
בית ספרו – הרעב, ומוריו – המחסור

² טליה דיסקין, *לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל* 105 (2022).

אכן, שובר לב. המשך השיר חושף שהילד עובד בחלוקת עיתונים:

זה הוא, שעיתון מקופל על שמך
משליך בחלון, טרם שחר יעור...

ובכן, עולה השאלה: האם העיתונים שקלו לא להעסיק ילדים, בעודם מפרסמים תכנים נגד המציאות הזו? הלא התפקוד הארגוני של העיתונות סתר את המסרים שהופיעו בתכניה. (מעניין לשים לב לשכבה נוספת של סתירה פנימית כאן: בכל הנוגע לחוק חינוך חובה, דרישת הציות לחוק היתה מיועדת גם לכונן אבחנה בין ילדות לבגרות על ידי הפרדת הילדים משוק העבודה, ובכך הצטרפה להמצאת הילדות שהעיתונות יצרה באמצעות סוגה ייחודית. העסקת ילדים סתרה את המאמץ הזה, כך שהיבט הארגוני התקיים במתח עם ההיבט הסוגתי).

דוגמא נוספת היא פרק 2 העוסק במשטר הצנע. הקריאה מזמינה את השאלה איך עיתון שמתפקד כסחורה בשוק תחרותי מטיף לצנע. בניסיון לעמוד על החוויה היסטורית, שוחחתי עם הוריי, ילדי שנות ה-50, על המפגש שלהם עם עולם הסחורות של העיתונים. השיחה לימדה אותי על שוק סוער ופעיל. לדוגמא, כאשר למשפחה היה מנוי, היה מגיע גובה אחת לחודש לקבלת התשלום כך שהוא היה לדמות מוכרת בסלון המשפחתי והנכיח את ההיבט הכספי של העיתון. עוד, בין העיתונים התקיימה תחרות פעילה שהילדים היו מודעים אליה. בנוסף, אפשרויות הרכישה היו מגוונות. לצד מחלקי עיתונים, ניתן היה לקנות עיתוני ילדים גם בחנות, שנחשבה למוסד בורגני שהונגד לצרכנייה כפי שדיסקין מראה.³

במילים אחרות, המסגרת הכלכלית של העיתון סתרה באופן עקרוני את מושג הצנע. משטר הצנע אמנם חל רק על סחורות מסוימות ואלו לא כללו עיתונים, אבל עובדה זו לא שינתה את הסתירה העקרונית: כמסגרת רעיונית וכפרקטיקה ארגונית וכלכלית, העיתונות החופשית עודדה שוק צרכני ותודעה צרכנית מפותחת, כאשר הצנע דרש תרבות ופרקטיקות הפוכות בתכלית של התנזרות מצרכנות.

שתי הדוגמאות של התנהלות העיתונים מלמדות על היבט מבני-ארגוני שסתר את תכני העיתונות ביחס לצייות למשפט המדינה. בדומה למתח בין צורה ספרותית לבין תוכן, גם המתח בין צורה ארגונית לבין תוכן עשוי להסביר את קריצת העין כלפי ציות לחוק שדיסקין מוצאת.

מחקרים שבוחנים פרויקטים חינוכיים-אידיאולוגיים כגון שלטון חוק דמוקרטי הם כר פורה במיוחד לשאלות על היחס בין תוכן לצורה. לשון החוק ושפת הילדים פותח לקוראות פתח לשאלות הללו ומהווה הזמנה להמשיך ולעיין בהן כעקרון מתודולוגי של עבודה במשפט ומדעי הרוח בכלל, וביחס לשלטון החוק בישראל בפרט.

³ שם, בעמ' 91-93.

סיכום

הניתוחים בלשון החוק ושפת הילדים מציעים לנו קריאה בשדה עיתונות הילדים אשר לא נדון במשפט הישראלי, וחושפים בפנינו עולם מופלא, ספק זר ספק מוכר. בתגובה זו ביקשתי להראות כיצד מחקרה של דיסקין מזמין גם עיון שחורג מתכניו ההיסטוריים, ומאפשר פיתוח עיוני בדיאלקטיקה של ציות והפרה במשפט, ופיתוח מתודולוגי באתגרים של מחקר בינתחומי במשפט, ספרות ותקשורת, וכיצד אלו עשויים גם לתרום לשאלות שהספר עוסק בהן. כמו הילדות והילדים קוראי העיתונים של שנות ה-50, כך גם הקוראות והקוראים של דיסקין היום, מוזמנות לחשוב לעומק כיצד לטוות את עולמן.